

ქრისტიანთა და მაჰმადიანთა სამართო გვარები
ასპინძის მუნიციპალიტეტში (XIX-XX სს.)

მოკლე შინაარსი

ნაშრომში განვიხილავთ ქრისტიან და მაჰმადიან ქართველთა საერთო გვარებს, რომლებიც ასპინძის მუნიციპალიტეტში დღესაც დასტურდება (გარდა **დევრიშოვებისა**, რომელთაც ამ საუკუნეში გადაიკეთეს გვარი პაპის სახელის მიხედვით და **თევდორაშვილად** „დაეწერნენ“). ესენია: **ბერიძე, გვირჯიშვილი, ზაზაძე, ლეკიშვილი, მელიქიძე, ნადირაძე, წითლანაძე და ჯვარიძე.**

საკვანძო სიტყვები: ანთროპონიმი, გვარსახელი, განაყოფი, მამისახელი, პირსახელი, შტოგვარი.

Natela Melikidze

**THE SURNAMES COMMON FOR CHRISTIAN AND
MOHAMEDIANS MESKHETIANS**

Abstract

The historical environment conditioned cohabitation of the people bearing the same surnames but confessing the different religions. The difference was in the fact that Christians continued living under their usual surnames and as for Mohamedians became bearers of particle “oghli-oghlu”. The policy of Turkey did not imply keeping old historical rules and traditions of the occupied people, neither keeping their old inherited surnames. Turks themselves did not have surnames, but only names till the 30-ies of the XX century. Part of the mahmadian meskhs kept for themselves their origin and never forgot about it but another part denied their Georgian roots.

Besides to the statistical papers and historical researches, the so called “folk historiography” also kept some information about the so called “ex-Georgians”; people knew that once all meskhetians – Christians and Muslims – were Georgians by nationality and were Christians. From fN. Vachnadze’ book we learn

that the inhabitants of Khertvisi confirmed that Christian or Mahmadian, all were Meskhetians taking their roots, their surnames from the same ancestors. Many people remembered the historical events after which the part of Meskhetians became Muslims and lost their Georgian surnames. The names of divided people still are remembered in Aspindza municipality villages: **iaGmurieni, yadieni, yukieni, bozvieni,(bozo), molieni (<mola), reSidieni, yianurieni - iaghmurieni, chadieni, chukieni, bozvieni,(bozo), molieni (<mola), reshidieni, chianurieni** – these names remained alive due to the toponyms – **reSidienT Kana** – “ **field of Reshidieni** and others.

The surnames which Christian and Mahmadian Georgians have in common are evidenced in our time as well in Aspindza municipality (with exception of **Devrishovs**, who changed their surname in this century taking the name of Pope as their surname became **Tevdorashvili**). These surnames are: **Beridze, Gvirdgishvili, Zazadze, Lekishvili, Meliqidze, Nadiradze, Tsitlanadze and Djvaridze.**

Key Words: antroponymy, last name, patronymic, name, branch surname.

შესავალი: ისტორიულმა ვითარებამ ასპინძის მუნიციპალიტეტში ერთი და იმავე გვარის, მაგრამ სხვადასხვა სარწმუნოების ადამიანთა თანაცხოვრება განაპირობა, იმ განსხვავებით, რომ ქრისტიანები კვლავაც თავიანთი ისტორიული გვარის გამგრძელებლებად რჩებოდნენ, სარწმუნოებაშეცვლილნი კი ოდღებად „ინათლებოდნენ“. თურქული პოლიტიკა არ ითვალისწინებდა დაპყრობილთა მემკვიდრეობითი სახელების ხელშეუხებლობას, თავად ხომ XX საუკუნის 30-იან წლებამდე მხოლოდ სახელები ჰქონდათ. მესხ გამაჰმადიანებულთა ნაწილი თუ გულში იმარხავდა „ვისი გორისა იყო“, ნაწილი ქართულ წარმომავლობაზე უარს აცხადებდა.

სტატისტიკური დავთრებისა და ისტორიკოსთა გამოკვლევების გარდა, ე.წ. „ხალხურმა ისტორიოგრაფიამაც“ შემოგვინახა ინფორმაცია „ყოფილი ქართველების“ შესახებ: „აქედან რო ჩავიდოდით ხერთვისში, ღამაზ-ღამაზი ქალები, დედა, რანაირი ღამაზი ქალები. ჩადრები ჰქონდათ... რო მოვიდოდი და მამაჩემ ვეტყოდი, – აეგენი, შვილო, **სულ ქართველების ჩამომავლები არიანო**,– ღამაზი, თამარ-დედოფლებ ჰგანდნენ ის ქალები“; „აქაურ თათრები... ომორლები ქართულებ ლაპარაკობდნენ, მირაშხანი ქართულ ლაპარაკონდა, იღუმალა თითქმი ქართულ ლაპარაკონდა ადრე, **თათრები, ყოფილი ქართველები**“

(ბერიძე, 2005-1: 294, 311). ნ.ვაჩნაძის წიგნიდან ვიგებთ, რომ „ხერთვისელები ამტკიცებდნენ: ყველანი, ქრისტიანიცა და მუსლიმიც, ნათესავები, ერთი შტოს „განაყოფი“ ვართო“ (ვაჩნაძე, 2005: 125).

მსჯელობა:

ბერიძე – ამ გვარის მაჰმადიანი წარმომადგენლები XIX-XX სს. ს. ხოსიტაშვილისა და მ. ბერიძის ინფორმაციით, შალოშეთსა და ოშორაში ფიქსირდებიან. „ბევრი გათათრებული ქართველი იყო. თოკში აბაშიძეები იყვნენ, ბეგები; ხერთვისში – ვაჩნაძეები, შალოშეთში – ბერიძეები, ინდუსაში – გელაშვილები“ (ბერიძე, 2005: 67). „ბერიძე იყო ოშორაში, ბერიძე ყარა, აღმასკომი თავჯდომარე იყო“ (ბერიძე, 2005-1: 311). ვაჟა ბერიძის ცნობით, „(გოგაშნელი) ბერიძეები წარმოშობით ყოფილან რაჭიდან. როცა აუოსრებია თურქებ, სპარსელებ, წამოსულან და დაფანტილან. ერთი დასახლებულა გრიაში, ერთი ცხეკნელაში, მგონი ერთიც ასპინძაში და ერთიც კოთელიაში. ცხეკნელიდან ბერიძეები არიან ასული საროში, ჩვენი ნაწილი შტო დარჩენილა ჩუნჩხაში“ (ბერიძე, 2005-1: 272).

გვირჯიშვილი – ამოსავალია ეთნონიმი „გურჯი“. ა. ღლონტს ქართველურ სახელებში დაფიქსირებული აქვს: გურჯა, გურჯუა (ღლონტი, 1967: 70). გურჯი თურქულად ქართველს ნიშნავს. გურჯიშვილი იგივეა, რაც ქართველიშვილი. შდრ. მესხიშვილი, კახიშვილი. ბ. ჯორბენაძე სამცხე-ჯავახურისათვის ნიშანდობლივად მიიჩნევს ო და უ ხმოვნების დაშლას ვე და ვი კომპლექსებად და პარალელურად ადასტურებს ვე > ო, ო > ვე (კვერციხი > კორციხი; მეორე > მევერე) და ვი > უ, უ > ვი (შვილი > შუილი; დააჯღუნა > დააჯღვინა) პროცესებს (ჯორბენაძე, 1989: 381). სწორედ უ>ვი მონაცვლეობის შედეგია გვირჯიშვილი. სოფელ ჭობარეთში „ბოჭკვიენტ უბანს“ ეძახიან გვირჯიშვილების დასახლებას. გადმოცემის მიხედვით, **ბოჭკვიენი** ხეოთელ გვირჯიშვილთა განაყოფები არიან, რომლებიც ძალით გაუმაჰმადიანებიათ. ფარულად მაინც ქრისტიანობდნენო და როგორც კი საშუალება მისცემიათ, ახალდაბადებული „ბოჭკაში“ მოუნათლავთ. თურქებს შეუტყვიათ და დაუწყიათ მათი დევნა-შევიწროება, რის გამოც ხეოთიდან ჭობარეთში გადმოსახლებულან. კასრში მონათლულის ამბის გამო მათთვის „ბოჭკვიენი“ შეურქმევიათ (ივანიძე, 2007: 101).

დეკრიშოვი – გადმოცემის თანახმად, ამ გვარში წინაპრები გამუსლიმებული ქართველები ჰყოლიათ. მათი ერთი წარმომადგენელი ზველიდან ჭობარეთში გადმოსულა ხმალაძეების ქალის დასანიშნად, მაგრამ სხვა სარწმუნოების მიზეზით უარი უთქვამთ. მაშინ გიორგის (ასე რქმევია სასიძოს) რჯული შეუცვლია და გაქრისტიანებულია. ხმალაძეებთან დამოყვრების შემდეგ დეკრიშოვად დაწერილა, რაც „მოხეტიალე მლოცველს“ ნიშნავს (ივანიძე, 2007: 100). ცნობილია, რომ **დეკრიშიენტ** უწოდებდნენ დეკრიშოვთა გვარის მუსლიმ წარმომადგენლებს.

ზაზაძე – საკუთარი სახელიდან მომდინარეა (< ზაზა < ზააღ-ზარ „ოქროს მოხუცი“ (ჭუმბურიძე, 1992: 114). მ. ბერიძის „პირდაპირი რეპორტაჟები წარსულიდან“ გამუსლიმებული ზაზაძეების შესახებ გვიამბობს: „(ხერთვიში) თათრები იყვნენ ზაზაძეები... ეს ომი დრო იყო, დიდი აკუშკა აქთ განიერი, მტკვარში იცქირება და კარები გაკავებულია იმითი... და შიგ არიან ქართველი ტყვიები, ქართველი ტყვიები არიან შიგა. მაღლა, გაღმიდან იქ კლდეში ისხდნენ თათრები და რო მივიდოდნენ, ნა გიელოთ ეს კარები და ტყვიები გემიეშვათ, იქიდან ისროლეს და შიგ კარებში მოკლეს ეს ახალგაზრდა ბიჭი, ონი-სიმეი, მაზმიენთი“ (ბერიძე, 2005-1: 53).

ლეკიშვილი – აღ. დლონტის „ქართველურ საკუთარ სახელებში“ მითითებულია: ლეკი, ლეკა, ლეკია, ლეკუა (დლონტი, 1967: 98). ი. მაისურაძეს ამავე ძირისად მიაჩნია ლეკიაშვილი (მაისურაძე, 1990: 96). ხიზაბავრელი ვანო ლეკიშვილის გადმოცემით, უწინ ისინი **ძირტკბილაძეები** ყოფილან. ლეკებს ერთ-ერთი თავდასხმის დროს სოფლიდან პატარა ბიჭიც წაუყვანიათ და გაუზრდიათ. ბიჭს ლეკის გოგო შეჰყვარებია, ქალამნები უკუღმა ჩაუცვამთ და ისე გადმოსულან ამ ბიჭის ნაფუძვარზე. ლეკებში გაზრდილისათვის ლეკიშვილი უწოდებიათ (ყრუაშვილი, 2009: 124). სხვა ინფორმატორის მონათხრობით, შიშინაობის წლებში ლეკიშვილთა ოჯახი მაჰმადიან თანამოძმეს გადაურჩენია: „თოკში ლეკიშვილების ოჯახის ქალები შეიმწყვდიეს თათრებმა, ლამაზი ქალები ჰყავდათ მაგათ, იმათი წართმევა უნდოდათ. ამ შურას და გაჟას მაჰამ – ლონგოს ძმამ და მაქსომ – ლეკიშვილები იყვნენ ორივე – სახლის კარები გადაკეტეს, ქალებს უთხრეს, სანამ ცოცხლები ვართ, თქვენს თავს არავის დავანებებთ! თათრები გარედან ესროდნენ და ერდოებს უნგრევდნენ. ვერ გატყხეს ეს ხალხი. ისევ თათარი მოვიდა, მაგათი მორჯულე, ღამე გამოიყვანა ეს ლეკიშვილები, როგორც

ძმა, ისე დაეხმარა, გადაიყვანა ბაკურიანის მთაზე და გაუშვა“ (ბერიძე, 2005-1: 67-68).

მელიქიძე – მელიქიდან მომდინარეა. „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ ტოლოშის ვენახების გამოსაღებზე მითითებულია: „ვენახი 1 ნაკვეთი, 3 ქილიანი, ბატატასძის, მურვან აზნაურის, აწ **ვარძელ მელიქის** მფლობელობაში, სასამართლოს განაჩენის თანახმად წელიწადში 40 ახჩას იძლევა“ (ჯიქია, 1941: 179). ინფორმატორთა გადმოცემით, „ხერთვისის ციხისთავს ერქვათ მელიქები. ერთ-ერთი გამოსულა, ტოლოშის ტერიტორია უნახია, ვენახი გასაშენებლად მოსწონებია ეს ადგილი, გაუშენებია ვენახი და თითონაც ბინად დასახლებულა, შესაძლებელია გვარიც იქიდან წამოვიდა. მელიქი იყო თანამდებობა, ციხის პატრონი. წამოვიდა მელიქი შვილებზე ძედ“. ინფორმატორთა ცნობა საგულისხმოა იმ თვალსაზრისით, რომ XVI საუკუნის ტოლოშში არც პირსახელად და არც გვარსახელად არაა მითითებული მელიქი, ხერთვისელთაგან კი სარგის მელიქსა და პაპუ გრიგორისძის ძმა მელიქას ვიცნობთ. შესაძლებელია, სწორედ ვარძელ მელიქი იყოს ხერთვისიდან გადმოსული ის მეიჯარე, რომელიც ამუშავებს ტოლოშელთა ვენახს და შემდგომშიც სათავეს უდებს ტოლოშელ მელიქიძეთა მოდგმას.

საკუთარ სახელადქცეული თანამდებობის ტერმინი **მელიქი** აღნიშნავს კუთხის, სოფლის, ქალაქის მმართველს, გამგებელს (ქეგლი). ქსე-ში ვკითხულობთ: „მელიქი (არაბ. მალიქ. მფლობელი, გამგებელი, მეფე, მონარქი) ისლამამდე ჰასანიდებისა და ჰალმიდების არაბულ სახელმწიფოთა გამგებელი, სამხ.-აღმ. არაბეთის ზოგიერთი ტომისა და ცენტრ. არაბეთის ტომთა კონფედერაციის მეთაური. ისლამის აღმოცენების შემდეგ ტერმინ „მალიქს“ არაბები იყენებდნენ უპირატესად არამუსლიმანი გამგებლების მიმართ (მონარქის მნიშვნელობით). სახალიფოს დაშლის შემდეგ მალიქს უწოდებდნენ სახალიფოს ტერიტორიაზე აღმოცენებული დამოუკიდებელი სახელმწიფოების საერო გამგებლებსაც. XIII-XVIII სს. ამიერკავკასიაში ტერმინი „მელიქი“ ფედალთა ტიტულსა და თანამდებობას აღნიშნავდა. მომდევნო პერიოდში მელიქი ეწოდებოდა სოფლის მოხელეს (მამასახლისს) და ძვ. დიდგვაროვანი ფეოდალის მექვიდრეს – წვრილი ფეოდალური სამფლობელოს მეთაურს, რომელიც შაჰზე იყო დამოკიდებული. „მელიქი“ ქალაქის მოხელესაც ეწოდებოდა. იგი იხსენიება თბილისის სხვა მოხელეებთან, მოურავთან

და მამასახლისთან ერთად. XVIII საუკუნეში მელიქისა და მამასახლისის თანამდებობა შეერთდა. მელიქი, შემდეგში მელიქ-მამასახლისი, აქტიურად მონაწილეობდა ქალაქის მართვაში. იგი განაგებდა ვაჭრობის საკითხებს, მონაწილეობდა საქონელზე ნიხრის დაწესებაში, სასამართლო საქმის გარჩევაში და ა.შ. (ქსე, 1993: 558).

მელიქიძესა და მელიქიშვილს სამოხელეო ტერმინისაგან მიღებულ გვარებში ასახელებს ზ. ჭუმბურიძე (ჭუმბურიძე, 1992: 68). **მელიქი/ მელიქი/ მალიქისძე** მოწმობს წოდების გადასვლას პირსახელში, შემდეგ მამისახელსა და გვარში. მელიქიძეთა იმ შტოგვარების გარდა, რომლებიც დღესაც ცხოვრობენ ტოლოში (თურანაანი, კიკოლაანი, კონაანი, ქარიმაანი, თემუანი, მამუღაანი), ყოფილან სეფოონიც. „მამაჩემი ამბობდა, **სეფოონი** მელიქიძეები იყვნენო, გამუსლუშანდნენო. ბუჭო, ბუჭოს ამბობდაო, ქართულადო. ამათი შტო მუსხში არიან გადასულები“ (ინფ. იაკობ მელიქიძე). ეს ადასტურებს, რომ მელიქიძეები საერთო გვარია ქრისტიანი და მუსლიმი ქართველებისა, რომლებიც მკვიდრობდნენ ასპინძის მუნიციპალიტეტში.

ნადირაძე – ერთი შეხედვით, ეს გვარი ფრინველთა და ცხოველთა სახელებისაგან მომდინარე, ტოტემურ გვარსახელს ჰგავს, როგორცაა, მგელაძე, ირემაძე, ვეფხვაძე, ლომაშვილი და ა.შ. მაგრამ ასე არაა, მისი ფუძე უცხოენოვანია.

ნადირაძეები ცხოვრობენ ფოცხვის ხეობაშიც, ვაღის უძველესი მკვიდრნი არიან. არღის კათოლიკე მოგვარეებისაგან განსხვავებით, ვაღელი ნადირაძეები მართლმადიდებელნი ყოფილან. ლეგენდის თანახმად, მონადირე უნდა ყოფილიყო გვარის სათავის დამდები: მონადირე > ნადირაძე (კობაძე, 2010: 55).

ზ. ჭუმბურიძის აზრით, გვარები ნადირაძე, ნადირაშვილი მიღებულია აღმოსავლური სახელისაგან ნადირ//ნადირა, რომელიც „რჩეულს“ ნიშნავს (ჭუმბურიძე, 1992: 60). შდრ. რჩეულიშვილი. ა. ლლონტთან გვხვდება: ნადირი, ნადირა, ნადირია, ნადურა (ღლონტი, 1967: 108). გამაჰმადიანებულ ნადირაძეებს, კ. ბარათაშვილის ინფორმაციით, უცხოვრიათ ასპინძაში.

წითლანაძე – ამავე ძირისად მიაჩნიათ: წითელაშვილი, წითელაძე, წითლიძე, წითურიშვილი (მაისურაძე, 1990: 214). აღ. ღლონტის ანთროპონიმთა ლექსიკონი იცნობს მხოლოდ „წითლოსან-ს“ (ღლონტი, 1967: 151). ამოსავალია წითლა//წითელა, რომელიც თმისფერის ან სახისფერის გამო უნდა შერქმეოდა მათ წინაპარს. შდრ. თეთრანა – თევზის სახეობა მესხეთში. მ.

ბერიძის აზრით, გვარი „წითლანაძე“ ისევეა ნაწარმოები, როგორც თევზეულთა სახელები. ქართულში ფერის მიხედვით მიღებული გვაქვს სხვა გვარებიც: თეთრანაძე, შავანაძე და სხვა. თეორიულად შესაძლებელია თეთრანაძე, შავანაძე და სხვა. -ანა სუფიქსის ფუნქცია „თევზეულებთან“, ასევე, ალბათ, გვარებთანაც, მხოლოდ მსგავსებით ან კინოლოგიის გამოხატვით არ ამოიწურება, სხვა თვისებას (კარჩხანა) და გამორჩევითობას (ღვანა) აღნიშნავს (ბერიძე, 2005–2: 49).

ჯვარიძე – ეს გვარი გვიანდელია სამცხეში. როგორც ამბობენ, ზველელ მოძღვარს „დაუნათლებია“ მათი წინაპრისათვის თავდადებული სამსახურის ნიშნად. გადმოცემის თანახმად, ჯვარიძეთა თავდაპირველი გვარი მჭედლიძე ყოფილა: „ჯვარიძეებიც აქედან, ზველიდან არიან გადასულები. ჯვარიძე ჩვენმა მღვდელმა მისცა გვარი, სხვაგან ჯვარიძე არსად არი. ერთ შტოს ეძახდნენ ბადალიენსა. ჩვენი პავლე მღვდელი უხდიდა მაგათ გადასახადსა, რო არ გათათრებულიყვნენ. თუ არა ორგორიდან ნა წაელო კირი ახალციხეში და ჩაეტანა ყოველდღე თითო რეისი, თუ არა – გათათრდი!. ერთი ძმა გათათრდა და იმათი ნაშიერი გაუძახეს ყაზახისტანში სულა. აქა, ძველში იყვნენ ეგენი **მჭედლიძეები**, მერე მღვდელმა რო გადაასახლა, ჯვარიძე მისცა“.

გამაჰმადიანების შემდეგ კვლავ ქრისტიანად მოქცეულებს გვარად ჯვარიძე ებოძათ (ეს არის „ბადალიენტ“ შტო). ვინც მაჰმადიანად დარჩენილა, იმათ „მჭედლიენტ“ ეძახდნენო (ივანიძე... 2007: 80). ინფორმატორთა ცნობით, ჯვარიძე მესხეთის მკვიდრი გვარია. ჯვარიძეებს უცხოვრიათ ახაშენში, ზველში და მერე გადმოსულან ჭობარეთში. „საქართველოში თუ ვინმე ჯვარიძეა, ყველას ფესვი ჭობარეთიდანაა. „დიდებულ მესხეთში“ კარგად არის აღწერილი, როგორ შეინარჩუნეს ქართველობა, ქრისტიანობა. სახუდაბლიდან კირს ზიდავდნენ ზურგით ახალციხეში, რო გადაეხადათ გადასახადი და შეენარჩუნებინათ ქრისტიანობა. ვინც ამას ვერ აკეთებდა, გამუსლუმანდებოდა. ჩვენი ერთი შტო, ამბობენ, რო გაასახლეს, გამუსლუმანებულები წავიდნენ. ყველამ იცის, რო ნახევარზე მეტი მუსლიმი ქართველები იყვნენ ვინც გაასახლეს. იმათში ისე იყო გამჯდარი ის რწმენა, რო ასე არჩიეს“ (ინფ. მედგარ ჯვარიძე). ამჟამად ჭობარელ ჯვარიძეებს სამ შტოგვარად ყოფენ: ბადალიენი, მარკოზიენი და ლილინიენი. პირველი ორის სახელწოდება წინა-

პართა სახელს უკავშირდება: ბადალას და მარკოზას შთამომავლები არიან; რაც შეეხება ლილინიენტ, ლოცვებს ოსმალელებთან დაბეჯდების შიშით რომ ვერ კითხულობდნენ, ლილინით ამბობდნენ, წაუსიძღვრებდნენ, რათა თურქებს არ შეეცყოთ მათი ფარული ქრისტიანობა და აქედან შეერქვათ ლილინიენი.

გამოყენებულ ლიტერატურა:

ბერიძე, 2005-1 – მარინე ბერიძე, პირდაპირი რეპორტაჟები წარსულიდან (მესხეთი და მესხები, 1918-1944 წწ.), თბილისი, 2005.

ბერიძე, 2005-2 – მერაბ ბერიძე, მებაღურობა, თევზები, სახელები, ახალციხე, 2005.

ვაჩნაძე, 2005 – დეპორტირებული მესხი ქალის ნაზირას წიგნი, თბილისი, 2005.

ივანიძე..., 2007 – გ. ივანიძე, მ. ივანიძე, ურავლის ხეობა (ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მიმოხილვა), თბილისი, 2007.

კობაიძე, 2010 – ლ. კობაიძე, ვალეში ნადირაძეთა გვარისათვის, ახალციხის სახელმწიფო უნივერსიტეტის 20 წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კონფერენცია, პროგრამა და მასალები, ახალციხე, 2010.

მაისურაძე, 1990 – ი. მაისურაძე, ქართული გვარსახელები, სალექსიკონო ბიბლიოგრაფიული მასალები, თბილისი, 1990.

ქსე, 1993 – ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, VI, თბილისი, 1993.

ღლონტი, 1967 – ა. ღლონტი, ქართველური საკუთარი სახელები, ანთროპონიმთა ლექსიკონი, თბილისი, 1967.

ყრუაშვილი, 2009 – ნ. ყრუაშვილი, სოფელი ხიზაბავრა, თბილისი, 2009.

ჭუმბურიძე, 1992 – ზ. ჭუმბურიძე, რა გქვია შენ? თბილისი, 1992.

ჯიქია, 1941 – ს. ჯიქია, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წიგნი II, თარგმანი, თბილისი, 1941.

ჯორბენაძე, 1989 – ბ. ჯორბენაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, თბილისი, 1989.